

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

СНІДА ЄВГЕНІЙ ОЛЕГОВИЧ

УДК 94:[271.222:27-53]]((470+571)+477.63)«1917/1920»

**КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ЄПАРХІЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ 1917–1920 рр.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпро – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Іваненко Валентин Васильович,
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проректор з науково-педагогічної роботи у сфері
гуманітарної освіти та виховання молоді,
професор кафедри східноєвропейської історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Тригуб Олександр Петрович,
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили (м. Миколаїв),
завідувач кафедрою міжнародних відносин та
зовнішньої політики;

кандидат історичних наук
Буланова Наталія Миколаївна,
директор Музею історії м. Кам'янського.

Захист відбудеться 12 січня 2017 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара за адресою: 49027, м. Дніпро, пл. Тараса Шевченка, 1, Палац студентів, ауд. 30.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49050, м. Дніпро, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий 9 грудня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Останнім часом у контексті побудови демократичного громадянського суспільства в Україні актуалізувалася церковно-релігійна проблематика. Особливо увагу привертає суспільний дискурс щодо ролі та значення православної церкви в житті українського народу, а також пошуків оптимальної моделі державно-церковних відносин. Адже нинішні взаємини держави і православної церкви ще далекі від ідеальних, бо всупереч задекларованому принципу відокремлення церкви від держави нерідкими були випадки, коли релігія і церква опинялися інструментами політичних маніпуляцій, інколи призводячи до громадянського неспокою, міжцерковної ворожнечі, або ж, навпаки, духовенство намагалося використовувати політичні сили у власних інтересах. Безперечно, суспільна злагода ускладнюється ще й існуванням в Україні кількох православних течій. Задля розуміння сучасних процесів у міжцерковних та державно-церковних відносинах, а також їхніх можливих наслідків варто звернутися до історичного досвіду.

У ході перегляду радянської історіографічної спадщини у вивченні історії православної церкви ХХ ст. сучасними українськими істориками вже здійснено колосальну науково-дослідну роботу, розширено спектр досі замовчуваних або недостатньо висвітлених сюжетів, проблем. Природно, що основна їхня увага була зосереджена на дослідженні найтрагічніших епізодів державно-церковних відносин. Переважно вони стосувалися 1920–1930-х рр., коли відбувалося планомірне, нерідко жорстоке (із застосуванням репресій) придушення церковного життя з боку радянської влади. Проте нерідко при аналізі стану православної церкви із дослідницького об'єктиву випадав не менш складний та неоднозначно оцінюваний період – 1917–1920 рр. Тоді в умовах часткої зміни політичних режимів, громадянської війни на території України православна церква мала шукати шляхи і засоби виживання, знаходити підтримку віруючих.

Аналіз процесів і явищ церковної історії 1917–1920 рр. здійснюється в рамках регіонального підходу на прикладі Катеринославської єпархії Російської православної церкви (РПЦ), що надає додаткової актуальності в силу підвищеного останніми роками інтересу до регіональної історії. Становище православної церкви Катеринославської єпархії, реакції духовенства на ті чи інші суспільно-політичні події є своєрідним «лакмусовим папірцем» для дослідників, оскільки віддзеркалюють непрості взаємини церкви і різних властей на всій території України, оголюють протиріччя між ними. До того ж цей регіон у буремні 1917–1920 рр. опинився в епіцентрі зіткнення й протистояння різних політичних сил, що призводило до порушення традиційних єпархіальних зв'язків із вищим церковним керівництвом; тут поширювалися національно-визвольні рухи, впроваджувався курс на українізацію церковного богослужіння.

Актуальність дослідження зумовлена й недостатньою розробкою проблеми в історіографії, бо на сьогодні не існує жодної наукової праці, де було б комплексно розглянуто соціально-економічну, культурно-просвітницьку, економічну діяльність Катеринославської єпархії РПЦ, її стосунки з різними властями в умовах

калейдоскопічної зміни політичних режимів у роки Української революції та боротьби за збереження державної незалежності (1917–1920).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної роботи кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара на тему: «Суспільно-політичні та соціально-культурні процеси в Росії та СРСР у XIX–XX ст.» (номер державної реєстрації – 0113U002681).

Об'єктом дослідження є Російська православна церква у 1917–1920 рр.

Предмет дослідження – соціально-економічна, культурно-просвітницька діяльність Катеринославської єпархії РПЦ, її відносини з різними властями в умовах політичної боротьби за владу 1917–1920 років.

Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному вивченні становища та діяльності Катеринославської єпархії РПЦ у суспільно-політичних трансформаціях 1917–1920 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання низки **дослідницьких завдань**:

- з'ясувати ступінь наукової розробки проблеми, систематизувати й проаналізувати джерельну базу роботи та теоретико-методологічний інструментарій дослідження;

- розглянути зміни церковно-територіальної організації та структури управління Катеринославської єпархії в умовах революційних процесів та громадянської війни;

- показати реакцію православного духовенства та віруючих єпархії на події Лютневої революції 1917 р. та політику Тимчасового уряду Росії;

- висвітлити вплив демократичних і національних процесів на внутрішньоцерковне життя єпархії (проблеми соборноправності та українізації богослужіння);

- визначити та розкрити основні напрями просвітницько-місіонерської діяльності духовенства Катеринославської єпархії РПЦ періоду 1917–1920 рр.;

- дослідити стосунки єпархіального духовенства з українськими національними урядами;

- проаналізувати особливості єпархіального життя в умовах установавання більшовицького режиму;

- простежити взаємини Катеринославської єпархії з адміністрацією «білого руху».

Хронологічні рамки дисертації охоплюють 1917–1920 рр. Нижня хронологічна межа пов'язана з Лютневою революцією 1917 р. та суспільно-політичними трансформаціями на теренах Російської імперії, що вплинуло на реформування церковно-територіального устрою РПЦ. Кінцевий рубіж дослідження визначений 1920 роком, що зумовлено остаточним утвердженням радянської влади в Україні та розгортанням державної антирелігійної політики.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Катеринославської єпархії, адміністративні кордони якої у 1917–1920 рр. поширювалися на Катеринославську губернію, а також м. Ростов-на-Дону з областю Війська Донського та м. Нахичевань.

Методологічну основу дисертації становить сукупність принципів історизму, об'єктивності та системності, а також загальнонаукових, конкретно-історичних та спеціальних методів дослідження.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше в історіографії комплексно досліджено становище та діяльність Катеринославської єпархії РПЦ у суспільно-політичних процесах 1917–1920 рр. У дисертації *вперше*:

- введено до наукового обігу значний масив документальних джерел та матеріалів преси з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Інституту рукописів та Відділу газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського;

- визначено позитивне ставлення православного духовенства та віруючих Катеринославської єпархії РПЦ до подій Лютневої революції 1917 р. та встановлення влади Тимчасового уряду Росії;

- показано діяльність єпархіального управління щодо збереження та розширення впливу РПЦ в умовах ускладнення соціально-економічної та політичної ситуації 1917–1920 рр.;

- встановлено та розкрито механізми, характер взаємовідносин єпархіального духовенства з українськими національними урядами;

- охарактеризовано перший досвід співіснування духовенства єпархії з радянським режимом – методи антицерковної боротьби більшовиків та реакцію на них вищого єпархіального керівництва;

- доведено, що відносини служителів церкви Катеринославської єпархії з адміністрацією Збройних Сил Півдня Росії (ЗСПР) будувалися на бажанні використовувати духовенство для досягнення власних політичних цілей;

- складено та проаналізовано таблиці, що відображають становище єпархії в 1917–1920 рр.

Подальшого розвитку отримали:

- питання церковно-територіальних змін та організації управління у Катеринославській єпархії РПЦ 1917–1919 рр.;

- проблеми українізації церковного богослужіння та відновлення соборноправності на теренах єпархії.

Практичне та наукове значення дисертації полягає в тому, що її матеріали та висновки можуть застосовуватися у ході подальших наукових досліджень окремих аспектів церковно-релігійного, духовного життя на Катеринославщині й Україні в цілому, в освітньому процесі для розробки навчальних курсів з історії релігії й церкви, краєзнавства, історії України.

Особистий внесок дисертанта полягає у постановці актуальної проблеми та цілісній розробці усіх її складових. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті автором самостійно.

Апробація результатів дослідження здійснена під час обговорення на засіданнях кафедри східноєвропейської історії та міжкафедрального наукового семінару історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Основні положення та висновки роботи знайшли відображення в доповідях на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, зокрема: II Всеукраїнській науковій конференції «Наддніпряньська

Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурно життя» (Дніпропетровськ, 2011), III Всеукраїнській науковій конференції «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпропетровськ, 2013), XXIV сесії Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Дніпропетровську (Дніпропетровськ, 2013), VIII Міжнародній науковій конференції «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпропетровськ, 2014), 68 Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 2015), III Міжнародному форумі студентів, аспірантів і молодих учених (Дніпропетровськ, 2015).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено у 8 публікаціях, серед яких 4 статті у збірниках, що включені до переліку українських фахових видань з історичних наук, 1 стаття у періодичному закордонному журналі і 1 – у вітчизняному виданні, яке входить до міжнародної наукометричної бази даних (Index Copernicus); 2 публікації додатково відображають результати дослідження (1 з них – у співавторстві).

Структура роботи зумовлена поставленою метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (360 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 208 сторінок, з них 164 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, вказано на зв'язок із науковими програмами, визначено об'єкт, предмет, хронологічні та географічні рамки дослідження, сформульовану мету і завдання роботи. Розкрито наукову новизну, практичне та наукове значення отриманих результатів, особистий внесок дисертанта, наведено відомості про апробацію та структуру дисертації.

У першому розділі – **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** проаналізовано стан наукової розробки теми, здійснено огляд джерельної бази, окреслено теоретико-методологічну основу роботи.

У підрозділі 1.1. **«Стан наукової розробки теми»** за проблемно-хронологічним методом проаналізовано історіографію за наступною схемою: 1) радянська історіографія; 2) роботи сучасних українських дослідників; 3) праці зарубіжних авторів.

З'ясовано, що, починаючи з 20-х рр. ХХ ст., і до теперішнього часу немає жодної праці, де було б висвітлено історію Катеринославської єпархії в 1917–1920 рр. Відтак упродовж століття фрагментарне відтворення єпархіяльної історії досліджуваного періоду відбувалося лише у контексті загального вивчення історії РПЦ.

Уже в 1920-х рр. з'явилися перші праці з історії церкви радянських істориків (М. Антонов, М. Нікольський), присвячені переважно проблемам державно-церковних відносин, втіленню в життя радянських законів, що стосувалися релігії та церкви. Відверто негативними оцінками церкви та її служителів рясніють праці Б. Кандидова. Критично сприймаючи оціночні характеристики автора, все ж на увагу заслуговують вміщені в його працях дані щодо реакції православного

духовенства Катеринославської єпархії на події Лютневої революції, його контакти з духовно-відомчими структурами Збройних Сил Півдня Росії. Загальною характерною рисою для подібних творів була відверта антицерковна спрямованість, подання апріорі образу духовенства як ворога нового режиму. Водночас фрагментами дані праці містять важливу інформацію по Катеринославській єпархії, зокрема щодо реакції духовенства та віруючих на встановлення радянської влади та втілення антицерковної політики в цьому регіоні.

У подальших дослідженнях радянської доби (1950–1970-ті рр.) не відбулося кардинальних змін у методології вивчення історії православної церкви 1917–1920 рр. Відверті антирелігійні погляди дослідників та й сама державна ідеологія не дозволяли їм інакше трактувати діяльність РПЦ, ніж «антирадянську», «антинародну», а священиків називати «ренегатами», «контрреволюціонерами», «петлюрівцями» тощо. Попри це, розробка церковної проблематики спонукала авторів до введення до наукового обігу нових документів, фактів, які стали в нагоді під час розкриття окремих аспектів нашого дослідження. Така інформація міститься у працях Є. Грекулова, М. Ільницького, О. Молчанова, Р. Плаксина, В. Шаврова.

З кінця 1980-х і до тепер видано багато фундаментальних праць українських істориків, присвячених різним аспектам державно-церковних відносин у пореволюційну добу в Україні. Даний процес характеризується звільненням історіографії від партійної ідеології, використанням нових методологічних підходів, що обумовлено переосмисленням ролі церкви у суспільстві, а також залученням раніше недоступних історичних джерел. І хоча жодна з них безпосередньо не присвячена історії Катеринославської єпархії 1917–1920 років, все ж вони є цінним і фактологічним матеріалом, і методологічним підґрунтям для нашого дослідження. Серед них – роботи Т. Євсєєвої, А. Зінченка, А. Киридон, Ю. Котляра, В. Пащенко, О. Потапової, В. Силантьєва, А. Стародуба, О. Тригуба, О. Форостюка, М. Шитюка.

Окремої уваги вартують праці В. Ульяновського та Б. Андрусишина, в яких масштабно представлено взаємини православної церкви з українськими національними урядами доби Центральної Ради, Української Держави та Директорії УНР, – переважно на найвищому державно-церковному рівні. Водночас тут містяться важливі для нашого дослідження кількісні дані: щодо чорного духовенства, благочинних округів, духовних навчальних закладів, а також діяльності духовної консисторії Катеринославської єпархії.

Особливе значення для висвітлення становища Катеринославської єпархії в умовах радянської влади у досліджуваній період мають праці О. Ігнатуші, де на прикладі Запоріжчини показано особливості втілення антицерковної політики більшовиків і, відповідно, спротив з боку вищого духовенства та мирян. Відзначимо й комплекс робіт Ю. Катуніна, присвячений відносинам православної церкви з радянською владою 1917–1930-х рр. І хоча дослідження географічно обмежується Кримом, проте в ньому є розпорошені відомості про ставлення віруючих Катеринославської єпархії до більшовиків.

Для дисертаційної роботи наукову цінність мають статті С. Білоконя (охарактеризовано географічне положення, структуру та органи управління Катеринославської єпархії), праці О. Опрі, присвячені єпархіальним зібранням кліру та мирян навесні 1917 р. В останніх міститься матеріал щодо проведення подібних

зібрань у Катеринославській єпархії, зокрема аналізуються причини їх скликання й ухвалені резолюції.

Зарубіжна історіографія проблеми представлена переважно роботами діаспорних та російських істориків. До перших належать праці О. Валентинова, В. Шаврова, М. Востришева та ін., де події церковної історії пореволюційної доби переважно зводяться до висвітлення антицерковних заходів комуністів, нерідко без належного (як прийнято для наукових робіт) документального підтвердження. Водночас вони допомагають уявити історичне тло досліджуваного періоду.

Більш відчутну роль у процесі нашого дослідження відіграють наукові здобутки сучасних російських істориків: В. Алексєєва, М. Бабкіна, А. Кашеварова, М. Одинцова, Ю. Фельштинського, Т. Чернявського, М.Шкаровського. Серед них варто відзначити праці М. Бабкіна, який зобразив позицію вищого духовенства щодо назрілих суспільно-політичних змін: реакцію парафіяльного духовенства РПЦ на події Лютневої революції 1917 р., повалення царизму, встановлення влади Тимчасового уряду Росії. Серед використаного ним значного фактичного матеріалу з російських державних архівів є відомості про земельні володіння, кількість віруючого населення, благочинних округів, парафій, церков та монастирів Катеринославської єпархії. Вагомий внесок у дослідження відносин православного духовенства з більшовицькою владою належить Ю. Фельштинському і Т. Чернявському, які проаналізували документи Слідчої комісії по розслідуванню злочинів більшовиків, створеної за наказом генерала А. Денікіна. У даних матеріалах зустрічається інформація про втілення антицерковної політики у Катеринославській єпархії, зокрема методи боротьби з духовенством, яке чинило опір радянській владі.

Отже, незважаючи на наявність значного масиву історичних праць радянських, українських та зарубіжних дослідників, присвяченого історії РПЦ у 1917–1920 рр., огляд історіографії свідчить, що проблема відображення становища та діяльності Катеринославської єпархії не знайшла комплексного висвітлення в науковій літературі.

У підрозділі 1.2. *«Аналіз джерельної бази»* систематизовано та проаналізовано за типолого-видовою класифікацією різні за структурою, призначенням і походженням джерела. Увесь джерельний комплекс дисертаційної роботи репрезентований як опублікованими, так і неопублікованими писемними джерелами. За типом використані в дослідженні матеріали можна поділити на документальні, наративні (мемуари, спогади) та періодичну пресу. Переважну більшість із них становлять документальні джерела – як церковного (вищої та єпархіальної церковної влади), так і державного (центральної виконавчої і законодавчої органів влади України та Росії) походження. Останні за змістом і структурою розподілені на законодавчі акти та діловодну документацію.

Неопубліковані джерела, використані в дисертації, представлені матеріалами з фондів центральних і обласних державних архівів України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІАК), Державного

архіву Дніпропетровської області (ДАДО), Державного архіву Донецької області (ДАДнО).

Значні інформативні можливості містять документи державного походження – законодавчі акти та діловодна документація, представлені законами, універсалами, обіжниками, документацією місцевих органів влади. До того ж вони нерідко вміщують в себе чимало статистичних даних. Так, у документації української влади знаходимо статистичні відомості щодо кількості духовенства, православного населення Катеринославської єпархії, його віковий склад та гендерні характеристики. Аналіз діловодної документації дозволяє з'ясувати стан та простежити інтенсивність взаємин єпархіального духовенства з українськими органами влади. У єпархіальних звітах до Міністерства сповідань за 1917–1919 рр. знаходимо різноманітну інформацію щодо соціально-економічної, просвітницької діяльності духовенства єпархії, утримання ним духовних навчальних закладів.

Документальні джерела часів більшовицького панування представлені декретами, циркулярами, інструкціями, в яких відображено втілення антицерковної політики – як на загальному рівні, так і на теренах Катеринославської єпархії у періоди встановлення радянської влади. Зокрема, в циркулярах та інструкціях зустрічаються накази центральних органів радянської влади з вимогами придушення опору з боку духовенства та мирян єпархії.

Окремо відзначимо використану групу документів адміністрації Збройних Сил Півдня Росії. Завдяки ним частково відтворено процес реалізації церковної політики «білого руху» на теренах Катеринославської єпархії, а також ставлення до неї місцевого духовенства та віруючих. Особливий інтерес представляють матеріали тимчасових комісій, створених за наказом генерала А. Денікіна для встановлення масштабів завданої більшовиками шкоди. Серед них є відомості щодо застосування репресій радянської влади до служителів культу.

Вартують на увагу джерела церковного походження – відозви, послання, укази, телеграми, протоколи засідань єпархіальних зібрань кліру та мирян. У відозвах та посланнях до різних урядів визначено офіційну позицію духовенства і віруючих Катеринославської єпархії на суспільно-політичні події в Україні та Росії; протоколи засідань дають можливість проаналізувати актуальні для духовенства та віруючих питання, що були на порядку денному впродовж 1917–1918 рр. (соборноправність, українізація богослужіння, боротьба з сектантством та ін.).

Серед опублікованих джерел відзначимо видання під редакцією В.Пашенка (1968 р.), збірник «Под знаменем Великого октября. Документы и материалы» (1957 р.), «Декреты Советской власти: в 5 т.» (1964 р.), що переважно містять офіційно-нормативні документи, які відображають державну політику радянської влади щодо церкви.

Наративні джерела представлені спогадами учасників революційних подій та громадянської війни, представників української влади. Це – спогади генерала А. Денікіна, протопресвітера його армії Г. Шавельського, гетьмана П. Скоропадського, які проливають світло та заповнюють лакуни у відтворенні подій, незабезпечених документальною базою.

Окремий масив джерел становлять матеріали світських¹ та церковних² періодичних видань. Вони дозволяють у динаміці простежити зміни, що відбувалися у церковно-територіальній організації та управлінні єпархії, соціально-економічну та культурно-просвітницьку роботу духовенства. На шпальтах друкованих видань розміщувалися матеріали щодо українізації церкви, антицерковної політики більшовиків, участі катеринославського духовенства у роботі Помісного собору у Москві. Об'єктивність викладеної у пресі інформації корелюється з віднайденими та проаналізованими у роботі документальними джерелами.

Таким чином, використаний у дисертаційній роботі комплекс архівних матеріалів та опублікованих джерел різної видової приналежності є репрезентативним для вирішення поставлених у дослідженні мети і завдань.

Підрозділ 1.3. *«Методологія та методика дослідження»* присвячений характеристиці теоретико-методологічної бази дослідження, підґрунтям якої виступають принципи історизму, об'єктивності, системності. Особливістю дисертаційної роботи було застосування регіонального підходу, який допоміг сфокусувати увагу на особливостях взаємин духовенства і віруючих Катеринославської єпархії РПЦ з різними властями в рамках визначеного часового діапазону. Територія стала ареною найзапеклішої боротьби за владу, а тому саме тут найяскравіше проявилися усі складності життя/виживання/адаптації та діяльності православної церкви в умовах різних політичних режимів.

Крім загальнонаукових (історичний, логічний, комплексно-аналітичний) у дисертації використано низку конкретно-історичних методів: синхронний (завдяки якому відтворено різнопланову діяльність духовенства на всій території Катеринославської єпархії РПЦ в умовах перебування при владі конкретної політичної сили), діахронний (виявлено закономірності та відмінності поведінки духовенства Катеринославської єпархії під час різних політичних режимів 1917–1920 рр.), історико-порівняльний (співставлено заходи різних урядів щодо православної церкви та визначено їх вплив на становище Катеринославської єпархії), історико-генетичний (з'ясовано рефлексії єпархіального духовенства на різні суспільно-політичні події, причини різного ставлення до тих чи інших властей, мотиви репресивних заходів як більшовицьких, так і білогвардійських властей до православних служителів церкви).

Використання в роботі значного масиву цифрової інформації спонукало застосування статистичного методу, завдяки якому проведено підрахунки кількості церков, молитовних будинків, монастирів, білого та чорного духовенства, церковно-монастирського землеволодіння, віруючих Катеринославської єпархії, а також простежено динаміку даних показників.

Другий розділ **«Рефлексія Катеринославської єпархії Російської православної церкви на Лютневу революцію 1917 р. та політику Тимчасового уряду Росії»** відповідно до поставлених у роботі завдань поділено на підрозділи.

¹ «Приднепровский край»; «Верхнеднепровская народная газета»; «Донецко-Криворожский коммунист» та ін.

² «Вестник Екатеринославского Епархиального Комитета Православной Церкви»; «Вестник Екатеринославского Губернского Комитета Православной Церкви».

У підрозділі 2.1. «*Катеринославська єпархія напередодні та після Лютневої революції 1917 р.*» проаналізовано зміни церковно-територіальної організації та структури управління Катеринославської єпархії в умовах революційних процесів та громадянської війни. Так, напередодні Лютневої революції вона посідала третє за територією місце серед усіх українських єпархій РПЦ (після Волинської та Херсонської) та третє за густотою населення серед російських (після В'ятської та Ставропольської). Управління єпархіальними територіями до 1917 р. здійснювалося правлячим архієреєм та духовною консисторією за загальноприйнятною для дореволюційного періоду системою – через благочинні округи та парафії. Після повалення царського режиму та внаслідок розпочатого реформування РПЦ відбулися зміни і в церковній організації Катеринославської єпархії. Духовна консисторія, яка виконувала як світські, так і духовні функції, була ліквідована у 1918 р., натомість було створено колегіальний орган – єпархіальну раду, на яку покладалася важлива місія вирішення церковних проблем. До її складу входили виборні представники від мирян та духовенства.

У руслі церковного реформування навесні 1917 р. в єпархії було розпочато парафіяльну реформу, головним завданням якої було «наблизити» служителів церкви до віруючих, подолати справжню «прірву» між паствою та духовними отцями, яка відчувалася в суспільстві ще задовго до Лютневої революції. У такий спосіб РПЦ хотіла допустити мирян до вирішення нагальних церковнопарафіяльних питань та утримати їх під своїм впливом в умовах ускладнення соціально-економічної та політичної ситуації. Утім серед вищого духовенства була значна частина консервативно налаштованих архієреїв, яка всіляко чинила спротив реформі, не бажаючи випускати монополію церковної влади зі своїх рук. У підсумку ця реформа так і не була доведена до кінця.

В умовах громадянської війни і відсутності постійного зв'язку з патріаршим домом з 1918 р. на місцях відбувалася поступова централізація церковної влади у руках єпархіального архієрея. Підвищення його значення як керівника єпархії підтверджує факт скасування запровадженої в 1917 р. виборності парафіяльного кліру – як священників, так і церковнослужителів.

У 1919 р. сталися суттєві церковно-територіальні зміни в Катеринославській єпархії. За ініціативи генерала А. Денікіна у Ставрополі було скликано собор єпископів, куди було запрошено й архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта. Під тиском членів собору він був змушений погодитися на відокремлення від своєї єпархії Приазовського вікаріату та його приєднання до новоствореної Ростовської єпархії. Унаслідок цього територія Катеринославської єпархії чітко вписалася в адміністративно-територіальні межі губернії.

У підрозділі 2.2. «*Православне духовенство у вирі революційних подій*» розглянуто реакцію катеринославського духовенства на Лютневу революцію 1917 р. та відносини з новою республіканською владою Росії – Тимчасовим урядом.

Підсумки Лютневої революції служителі церкви Катеринославської єпархії почали колегіально обговорювати вже за декілька днів одразу після її завершення. Духовенством єпархії повалення царизму спочатку сприймалося неоднозначно: від проявів щирої радості та оптимістичних очікувань до повної аполітичності. Втім уже в березні 1917 р. під впливом стрімких змін суспільно-політичної ситуації

служителі церкви почали здебільшого їх оцінювати позитивно як назрілі життєво необхідні заходи. У Катеринославській єпархії проводилися т. зв. «дні свободи», які можна трактувати як реакцію церкви на повалення монархічної влади та встановлення республіканського устрою. Демонстративним кроком відмежування єпархіального управління від підтримки монархії стало визнання осіб, які боролися за національні права, жертвами імперського режиму. Прикметно, що кошти, які збиралися церквою для побудови в Катеринославі пам'ятника династії Романових, були передані на зведення церкви в ім'я Воскресіння Христового. Апогеєм засудження царського режиму в Катеринославі та повітових містах стало проведення навесні 1917 р. масових демонстрацій віруючих за участю духовенства, у ході яких відбувалося стихійне нищення на вулицях імперської символіки.

На формування суспільно-політичної позиції служителів церкви та парафіян щодо революційних подій 1917 р. неабияк впливало вище духовенство єпархії. Найпоширенішим інструментом такого впливу були відозви та звернення до пастви, переважно під час надзвичайних та позачергових зібрань кліру та мирян. До того ж подібні єпархіальні зібрання виявилися корисними для самого духовенства, бо в процесі обговорень з мирянами різних питань отримували поживу для роздумів щодо причин негативного образу церкви в уявленні пастви. Також служителі культу намагалися проаналізувати відносини РПЦ з імператорською владою, державою та визначити власні прорахунки в цих взаєминах. У підсумку однією з найголовніших помилок було визначено служіння церкви державним інтересам.

У роботі встановлено, що перехід влади в Росії до Тимчасового уряду загалом вітався духовенством та парафіянами Катеринославської єпархії. Крім наведених вище аргументів, підтвердженням тому ще й слугували надіслані єпархіальним керівництвом вітальні телеграми на адресу Державної Думи та Тимчасового уряду Росії, а також відкрите оголошення про тісну співпрацю з новою владою.

У підрозділі 2.3. *«Питання соборноправності та українізації церковного богослужіння»* доводиться, що сама актуалізація окресленої проблеми була однією з форм рефлексії православного духовенства Катеринославської єпархії на Лютневу революцію 1917 р. Цьому сприяла і суспільна думка, адже відразу після революції у громадах серед віруючих почали поширюватися переконання відносно того, що духовенство не готове сприйняти новий лад, а тому активно співчуває старому (монархічному), і «як іудеї на руїнах Єрусалиму» оплакує царизм. Згодом саме така думка надовго закарбується в радянській історіографії, а духовенство буде сприйматися як «монархічна», «контрреволюційна» верства.

7 березня 1917 р. відбулося позачергове зібрання кліру та мирян, на якому ухвалили рішення звернутися до єпархіальної влади з вимогою скликати окреме зібрання для розгляду питання щодо соборноправності та створення Тимчасового губернського комітету православної церкви, до складу якого мали увійти виборні представники як від віруючих, так і від духовенства. Комітет мав займатися розробкою порядку денного наступного зібрання, яке було скликане 21 березня 1917 р.

Чи не найголовнішим питанням цих зборів стало відновлення виборності церковно- та священнослужителів нижчого рангу, активного залучення до управління церковними справами мирян, тобто можливість останніх входити до складу духовної консисторії єпархії. За підсумками дебатів та обговорень було

ухвалено рішення про відновлення виборності нижчих духовних посад на «основах канонічної соборності по заповідям Христовим». Таке рішення було схвально сприйняте громадськістю та розцінювалося як своєрідне оновлення церкви. Проте у зв'язку з надто частою зміною влади в Катеринославській єпархії та неможливістю ефективного налагодження управління в 1918 р. соборноправність на зібранні кліру та мирян було скасовано. Додатковим аргументом цього рішення було і те, що подальше застосування цього давнього церковного принципу тягне за собою значні фінансові витрати. Відтак, за парафіянами залишили лише право клопотати про призначення на ту чи іншу посаду певних кандидатур.

Іншим важливим питанням, яке піднімалося на зібраннях, була українізація церковного життя. З'ясовано, що напередодні Лютневої революції 1917 р. у діловодстві духовної консисторії Катеринославської єпархії завдяки зусиллям архієпископа Агапіта вже використовувалася українська мова як офіційна. Особливо актуалізувалася ця проблема зі здобуттям влади на українських теренах національними урядами. Курс на українізацію всіх сфер суспільного життя проводився на державному рівні. Підтримувався він і єпархіальною владою. Для порівняння: у Київській єпархії був значний спротив такій державній політиці з боку вищого духовенства. Питання українізації було вперше підняте на зборах кліру та мирян Катеринославської єпархії 4 липня 1917 р. Більшістю голосів було ухвалено проводити українізацію, хоча значна частина делегатів виступала проти цього. З метою забезпечення духовних навчальних закладів, церковних клірів україномовною релігійною літературою було створено комісію з перекладу Святого Письма. Згодом зусиллями архієпископа Олексія (Дородніцина) було підготовлено та видано українською мовою «Молитовник».

Особливо чітко курс на українізацію в єпархії проявився за правління уряду гетьмана П. Скоропадського. Відповідними питаннями в цей період опікувалося спеціально створене Міністерство сповідань. Для реалізації поставлених завдань у Катеринославі єпархіальною владою організовувалися для викладачів духовних навчальних закладів спеціальні курси з українознавчими дисциплінами: українська мова і література, історія України, географія. Втім навіть ці заходи не виправили ситуацію із забезпеченням духовних навчальних закладів вчителями-україністами.

Українізація в Катеринославській єпархії тривала і в період Директорії УНР, хоча й не так інтенсивно. Головним же в цей час питанням порядку денного була автокефалія Української православної церкви.

У підрозділі 2.4. *«Просвітницько-місіонерська діяльність духовенства»* висвітлена просвітницька та місіонерська діяльність духовенства Катеринославської єпархії. Ці напрямки роботи були тісно пов'язані з проблемами українізації церковного життя.

Просвітницька діяльність безпосередньо залежала від процесу відновлення старих та заснування нових православних церковних братств. Було сформовано дві течії серед братств: 1) консервативна, що обстоювала збереження існуючого церковного ладу з незначним його реформуванням; 2) національно-радикальна, яка передбачала докорінні реформи в галузі церковного управління, а згодом дала імпульс розвиткові автокефального руху в Україні. В основному центри таких організацій знаходилися в Києві, а в Катеринославі були лише їхні відділи.

Традиційною складовою діяльності духовенства було поширення освіти на всіх рівнях: від парафіяльних шкіл до семінарій. У Катеринославській єпархії налічувалося чотири духовно-навчальних заклади, які здійснювали підготовку кадрів для церкви – Маріупольське, Бахмутське, Катеринославське духовні училища та Катеринославська духовна семінарія. Нерідко за ініціативи викладачів цих закладів організовувалися публічні лекції на різні теми.

З метою інформування віруючих та низового духовенства щодо суспільно-політичної ситуації в країні єпархіальне керівництво започаткувало проведення «просвітницьких курсів», на яких в ролі лекторів виступали тогочасні суспільні діячі. На цих курсах також обговорювалися актуальні проблеми церкви та шляхи їх вирішення.

У складні 1917–1920 рр. духовенство не полишало боротьбу з сектантством та намагалося утримати мирян в лоні православної церкви. З цією метою при Катеринославській духовній консисторії впродовж 1917–1918 рр. діяв місіонерський відділ.

Одним із напрямків просвітницької роботи православного духовенства був морально-етичний бік християнського життя. Служителі культу виступали за організацію життєдіяльності віруючих на основі християнських чеснот. Головною перешкодою в цьому служителям церкви небезпідставно вважали пияцтво. З метою його подолання вони проводили лекції та пропагандистську роботу в парафіях щодо негативного впливу алкоголю на людину, нерідко зверталися до органів державної влади з проханням заборонити продаж спиртних напоїв та ін.

У третьому розділі **«Влада і єпархіальне духовенство: взаємовідносини та протистояння»** розкриваються відносини духовенства Катеринославської єпархії з національними українськими урядами, радянською владою та адміністрацією «білого руху».

Так, у підрозділі 3.1. *«Взаємовідносини єпархіального духовенства з українськими національними урядами»* вивчено механізми, характер взаємовідносин служителів церкви з українською владою.

Практично до осені 1917 р. активних контактів катеринославського духовенства з Українською Центральною Радою (УЦР) у Києві не спостерігалося. Лише після проголошення Третього Універсалу, за яким Катеринославська губернія після тривалих дискусій була остаточно включена до складу Української Народної Республіки, почали налагоджуватися певні зв'язки. Проте, як свідчать архівні матеріали, проукраїнські настрої в єпархії були поширені ще напередодні. Прикладом цьому є проведення маніфестацій на підтримку УЦР після розширення її юрисдикції на Катеринославщину. Відразу після цього Департамент сповідань, створений при Міністерстві внутрішніх справ, активно взявся за упорядкування церковного життя. Уже в першому його розпорядженні вимагалось, щоб єпархіальне керівництво роз'яснило місцевому духовенству про необхідність припинити поминання Росії, її влади та армії під час богослужінь. Утім порушення цих вимог у єпархії зустрічалися аж до весни 1918 р. Духovenство, яке вело антиукраїнську пропаганду, пропонувалося розглядати як зрадників УНР та притягувати до суду. Була відновлена практика, коли акти, видані українською владою, мали оголошуватися з церковних кафедр. Влада прагнула установити повний контроль

над церковним життям. Без відома Департаменту єпархіальне керівництво не мало права самостійних відносин з будь-якими установами як в УНР, так і Росії. Незважаючи на такі заходи, Департамент до кінця свого існування так і не став авторитетним органом в очах православного духовенства; більша частина його вимог і наказів не виконувалася, або ж навіть не бралася до уваги.

Нова сторінка у державно-церковних відносинах розпочалася з установленням влади гетьмана П. Скоропадського у квітні 1918 р. Створене ним Міністерство сповідань за досить короткий час стало посередником між церквою та державою. Це надало можливість національно зорієнтованому духовенству на державному рівні залучитися до управління церковними справами. Щоправда, ідею створення такого органу вітало далеко не все духовенство. Воно вбачало в ньому прототип царського обер-прокурора і прямо заявляло, що міністр наділений навіть більшими повноваженнями. Міністерство зобов'язало керівництво єпархії при богослужіннях поминати Українську державу та гетьмана.

Для рівного представництва в органах Міністерства кожна єпархія мала надіслати свого представника. Від Катеринославської був делегований авторитетний протоієрей Й. Кречетович. Поряд із цим, катеринославське духовенство брало участь у Всеукраїнському православному церковному соборі, зокрема, архієпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт очолив господарчу комісію.

Гетьманський уряд активно переймався і матеріальним становищем духовенства. За наказами Міністерства сповідань у єпархіальній скарбниці залишалися кошти – відсотки від доходів, які раніше надсилалися до Св. Синоду, служителям церкви виплачувалася матеріальна допомога. Як уже зазначалося, в контексті загальної державної культурної політики в Катеринославській єпархії проводилася українізація церковного життя.

У роботі показано, що після встановлення влади Директорії УНР вище духовенство єпархії було залучене до підготовки та проголошення Української автокефальної православної церкви. Вище єпархіальне керівництво на чолі з архієпископом Агапітом підтримало ухвалений Директорією 1 січня 1919 р. закон «Про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви». Згодом було створено Священний Синод УАПЦ, очолити який було запропоновано саме Катеринославському архієпископу. Поряд із цим, влада майже не опікувалася економічними проблемами єпархії, незважаючи на численні звернення служителів церкви.

У підрозділі 3.2. *«Спроби впровадження антицерковної політики більшовиків у Катеринославській єпархії»* вивчено перший досвід співіснування єпархіального духовенства з радянським режимом.

Утілення в життя антицерковної політики на теренах Катеринославщини відбувалося перманентно. Перша спроба її реалізації припадає на весну 1918 р. Не дивлячись на те, що більшовиками не було створено міцного місцевого управлінського апарату, не існувало жодних структур, які б опікувалися державно-церковними відносинами, все ж розпочалася боротьба проти духовенства та релігії загалом.

Спочатку радянська влада намагалася обмежити вплив церкви на політичні процеси в регіоні за допомогою заборонних методів, шляхом видання різних

інструкцій, циркулярів. Після того, як це не дало очікуваного результату, розпочалося застосування до служителів культу санкцій у вигляді контрибуцій, примусових робіт і в окремих випадках навіть смертної кари. Про перших жертв антицерковного більшовицького терору знаходимо повідомлення в документах уже в березні 1918 р.

У процесі реалізації антирелігійної політики в Україні більшовики керувалися декретами Раднаркому радянської Росії, зокрема роз'яснювали, що духовенство РПЦ може сповідувати релігійні вчення та здійснювати установлені релігійні обряди, але втручатися у політичне життя в державі їм суворо заборонялося. Натомість священнослужителі Катеринославської єпархії нерідко під час богослужінь вели агітацію проти більшовиків, що викликало негативну реакцію останніх – аж до застосування репресивних заходів.

Довгий час більшовицькі методи боротьби з церквою не були ефективними, оскільки населення єпархії не було готове повністю відмовитися від підтримки РПЦ. Тоді у місцевій пресі була розгорнута широка кампанія по дискредитації єпархіального духовенства та РПЦ загалом. Навесні 1918 р. вище духовенство єпархії на чолі з архієпископом Агапітом відкрито виступило із відозвою щодо засудження антицерковного курсу більшовиків. Аналіз тогочасної губерньської преси дає підстави говорити про маніфестації віруючих у Катеринославі і силовий розгін демонстрації богомольців, які відкрито виступили проти радянської влади.

Удруге більшовицький режим було встановлено на теренах Катеринославської єпархії навесні 1919 р. Втілення антицерковної політики продовжилося з іще більшим радикалізмом. Наразі провідником революційно-атеїстичних ідей стала червоноармійська маса, хоча і в її лавах було чимало православних віруючих.

З метою встановлення контролю за священнослужителями та відстеження їх пересування по губернії видавалися накази повітових військових комісарів, які вимагали негайного взяття на облік ченців і священників, кваліфікованих як нетрудовий елемент, та зарахування їх до тилового ополчення. Для поповнення власної скарбниці більшовики не соромилися грабувати церкви.

На ґрунті антирелігійних, антицерковних заходів більшовиків навіть виникали народні заворушення. Зокрема, у Приазовському вікаріатстві робітники виступили на захист монахів, у м. Юзівка відбулися на початку 1919 р. трудові збори, на яких була ухвалена резолюція захищати духовенство та церкву.

У підрозділі 3.3. *«Церковне питання у взаємовідносинах єпархіального духовенства з адміністрацією білого руху»* досліджуються особливості релігійної політики адміністрації «білого руху» на окупованих територіях, до складу яких входила і Катеринославська єпархія.

Перші спроби поширення влади ЗСПР на терени Катеринославської єпархії припадають на січень 1919 р. після окупації території Донбасу. Одразу священнослужителі радісно зустрічали денікінців як визволителів, сподіваючись, що пережили страшні часи більшовицького антицерковного терору. Прихильне ставлення служителів церкви до нової влади було викликане і тим, що адміністрація ЗСПР почала налагоджувати управління церковними справами на зайнятих територіях, порушене через відсутність зв'язків з Патріархом Московським і всієї

Русі Тихоном. На територію єпархії поширювалася дія Тимчасового положення про управління територіями, зайнятими Добровольчою армією.

Як і попередні політичні режими, ця влада теж прагнула використовувати РПЦ заради досягнення власних цілей. Сповідуючи принцип «єдиної, великої та неподільної Росії», денікінці почали насаджувати політику централізації та придушувати будь-які національні погляди серед духовенства. Думки віруючих чи служителів церкви їх мало цікавили. Навпаки, вони були невдоволені, коли місцеві священики чи псаломщики втручалися в пропаганду чи ідеологічну обробку населення.

Улітку 1919 р. для управління церковними справами до моменту встановлення зв'язку з патріархом Московський було створено Тимчасове Вище Церковне Управління на Південному Сході Росі. Адміністрація ЗСПР дозволила вільне богослужіння, поновлювалося викладання закону Божого в школах, хресна хода та молебні, заборонені більшовицькими розпорядженнями в Катеринославській єпархії.

Відновлення прав та привілеїв духовенства, якими воно володіло до Лютневої революції 1917 р., й було скасоване при більшовицькій окупації краю, викликало спокусу святих отців перейти на службу до генерала А. Денікіна. Служителі церкви користувалися підтримкою «білих» доти, доки це не суперечило інтересам останніх. Безкомпромісним було ставлення денікінців до тієї частини служителів церкви, яка перебувала до нього в опозиції й підтримувала національний український рух.

У **висновках** сформульовані загальні результати дослідження. Історіографічний аналіз наукового доробку, присвяченого життєдіяльності Катеринославської єпархії у період 1917–1920 рр., дозволяє констатувати, що обрана тема досі не була предметом спеціального комплексного дослідження. Теоретико-методологічний інструментарій та репрезентативна джерельна база дозволили розв'язати поставлені завдання та зробити обґрунтовані висновки.

Під впливом Лютневої революції 1917 р. та громадянської війни відбулися зміни в церковно-територіальній організації та управлінні Катеринославської єпархії. Розпочате навесні 1917 р. реформування парафіяльного рівня, що мало на меті церковне оновлення з широким залученням мирян до вирішення єпархіальних проблем через суспільно-політичну нестабільність не було доведено до логічного завершення. У періоди відсутності прямого інституціонального зв'язку з вищим керівництвом РПЦ проявилися тенденції до посилення на місцях церковної влади правлячого архієрея. На зазначений період припадає і церковно-територіальна трансформація єпархії – скорочення, внаслідок якого Приазовське вікаріатство відійшло до Ростовської єпархії.

Революційні події 1917 р. катеринославське духовенство загалом оцінювало позитивно, сприймало як назрілі та необхідні для суспільства зміни. Зокрема, встановлення влади Тимчасового уряду в Росії керівництво Катеринославської єпархії вітало, а за допомогою власних відозв і звернень до віруючих формувалася відповідна суспільна позиція парафіяльного кліру та мирян. На найвищому рівні (єпархіальні збори духовенства та мирян) було задекларовано про готовність співпрацювати з Тимчасовим урядом Росії. Тож період березня-вересня 1917 р. характеризувався активною співпрацею єпархіального духовенства з новою владою.

Підтримка служителів культу нового російського уряду проявлялась і в тому, що на його адресу з єпархії направлялися вітальні телеграми, де зазначалося про готовність православної спільноти натхненно працювати на користь держави.

Демократичні тенденції в суспільстві 1917 року створили сприятливі умови для реформування РПЦ, а ліберальна церковна політика Тимчасового уряду Росії давала надії духовенству та мирянам Катеринославській єпархії на звільнення від щільного нагляду держави за церковними справами, певну самостійність духовенства і активну участь мирян у вирішенні нагальних проблем як на єпархіальному, так і парафіяльному рівнях. У даному контексті з осені 1917 р. на Катеринославщині поступово поширювалася державна політика українізації церковного життя, що знайшла певну підтримку серед частини вищого духовенства єпархії. Особливо успішно цей курс впроваджувався урядом гетьмана П. Скоропадського.

Одним із найвідчутніших проявів реакції церкви на Лютневу революцію 1917 р. була актуалізація проблеми соборноправності, яка неодноразово була предметом жвавих дискусій на чергових та позачергових єпархіальних зібраннях. При цьому характерною рисою стало залучення до обговорення зазначених питань громадських діячів, істориків, котрі мали дати кваліфіковані висновки з урахуванням історичного досвіду.

В умовах ускладнення соціально-економічної та політичної ситуації 1917–1920 рр. духовенство Катеринославської єпархії вживало заходи щодо збереження та розширення впливу РПЦ на суспільство. Це було можливим завдяки різноплановій культурно-просвітницькій та місіонерській діяльності служителів церкви. Так, з метою інформування населення щодо суспільно-політичної ситуації як у країні, так і поза її межами, організовувалися навчальні курси для кліру та мирян. Приділялася увага і морально-етичній стороні життя, вживалися заходи щодо подолання окремих суспільних девіацій, зокрема викорінення п'янства. Іншим напрямом роботи була боротьба з активним поширенням сектантства.

На широкій документальній базі досліджено відносини єпархіального духовенства з українськими національними урядами. Установлено, що на відміну від УЦР, з якою служителі церкви не змогли досягти суттєвого порозуміння та активного діалогу, уряд гетьмана П. Скоропадського в церковних питаннях займав більш конструктивну позицію. Православ'я в Українській державі було проголошено «найпершою» релігією, що в подальшому й визначало державну церковну політику в цілому. Створене Міністерство сповідань займалося проблемами духовенства єпархії, а останнє тісно співпрацювало з владою. Катеринославська єпархія мала власних духовних представників у департаментах Міністерства, в такий спосіб створивши підґрунтя та можливості для вирішення нагальних церковних питань. У цей час в єпархії за підтримки держави розпочалося втілення у життя курсу на помірну українізацію, оперативно вирішувалися фінансово-економічні проблеми.

За доби Директорії УНР архієпископ Катеринославський та Маріупольський Агапіт разом із іншими служителами церкви брав участь у підготовці та створенні УАПЦ, відстоюючи при цьому позицію канонічного її проголошення. На солідарність із новою владою катеринославського духівництва вказувало і те, що

Агапіт у грудні 1918 р. очолив делегацію Київського духовенства, яка зустрічала членів Директорії біля Софійського собору при вступі до Києва.

Справжня скрута для Катеринославської єпархії настала вже з приходом до влади в губернії більшовиків, які одразу ж на практиці почали вживати свої антицерковні заходи. Спочатку ставка робилася на заборонні та пропагандистські методи, які, як згодом виявилось, не давали бажаного результату. Натомість служителі культу разом із мирянами активно включалися у політичну сферу життя, нерідко вели відверту агітацію проти радянської влади. У відповідь остання вдавалася до більш дієвих, жорстоких заходів, спрямованих на упокорення протидії духовенства єпархії. Такими заходами були здебільшого економічний тиск і терор; траплялися випадки смертної кари. Найбільше репресіям піддавалися ієрархи, бо мали значний вплив на всі верстви населення та формування громадянської позиції по відношенню до влади. До економічної боротьби з РПЦ більшовики активно залучали і вірян, які самовільно займали монастирські землі, соціалізували церковне майно.

Церковна політика «білого руху» була спрямована на укріплення власної влади за допомогою духовенства єпархії. З цією метою монастирям і храмам поверталися раніше відібрані більшовиками землі. У той же час далеко не всі служителі церкви Катеринославської єпархії підтримували політичний курс генерала А. Денікіна з відновлення імперського режиму і нерідко відмовлялися співпрацювати, що почасти викликало у відповідь репресії. Зазнало гонінь і те духовенство, яке раніше виказувало симпатії до української влади, підтримувало курс на українізацію. Загалом відносини служителі церкви Катеринославської єпархії з адміністрацією Збройних Сил Півдня Росії будувалися на бажанні використовувати духовенство та віруючих для досягнення власних політичних цілей.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Публікації в українських фахових виданнях з історичних наук:

1. *Сніда Є. О.* Культурно-національний вектор діяльності православного духовенства Катеринославщини у пореволюційні роки (1917–1918) / Є. О. Сніда // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. праць. – Д., 2012. – Вип. X. – С. 259–268.
2. *Сніда Є. О.* Рефлексія катеринославського православного духовенства на Лютневу революцію 1917 р. та політику Тимчасового уряду / Є. О. Сніда // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. праць. – Д., 2014. – Вип. XIII. – С. 236–243.
3. *Сніда Є. О.* Фінансове та матеріальне забезпечення Катеринославської духовної семінарії в 1917 р. / Є. О. Сніда // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Д., 2014. – Вип. 1(9). – С. 46–50.
4. *Сніда Є. О.* Церковно-територіальна організація Російської православної церкви Катеринославської єпархії (1917–1919) / Є. О. Сніда // Гуманітарний журнал. – Д., 2015. – Вип. 1 (2). – С. 40–45.

Публікації у зарубіжних періодичних та українських виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Сніда Є. О. Російська православна церква на Катеринославщині в умовах радянської влади (1917–1920 рр.) / Є. О. Сніда // East European Scientific Journal. – Варшава, 2016. – Вип. 4 (8). – Ч. 2. – С. 143–148.
2. Сніда Є. О. Катеринославська єпархія Російської православної церкви в 1917–1919 рр.: проблеми соборноправності та українізації церковного життя / Є. О. Сніда // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2016. – Вип. 46. – С. 89–92. (Включено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*).

Публікації, у яких додатково відображено результати дослідження:

1. Сніда Є. О. Постать архієпископа Катеринославського Агапіта на тлі церковно-політичних процесів післяреволюційної доби (1917–1924 рр.) / Є. О. Сніда, О. В. Бойко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 225–234. *Особистий внесок Є. О. Сніди полягає у висвітленні церковної діяльності архієпископа Агапіта упродовж 1917–1920 рр.*
2. Сніда Є. О. Адміністративно-територіальний устрій Російської православної церкви Катеринославської єпархії (1917–1919 рр.) / Є. О. Сніда // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць. – Д., 2015. – Вип. 13. – С. 181–190.

АНОТАЦІЯ

Сніда Є. О. Катеринославська єпархія Російської православної церкви у суспільно-політичних процесах 1917–1920 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2016.

У дисертації досліджено соціально-економічну, культурно-просвітницьку діяльність Катеринославської єпархії Російської православної церкви, її стосунки з різними властями в умовах політичної боротьби за владу 1917–1920 років.

Розглянуто зміни церковно-територіальної організації та структури управління Катеринославської єпархії в умовах революційних процесів та громадянської війни. З'ясовано реакцію єпархіального духовенства на Лютневу революцію 1917 р. та політику Тимчасового уряду Росії. Визначено та розкрито основні напрями просвітницько-місіонерської діяльності духовенства Катеринославської єпархії РПЦ періоду 1917–1920 рр. Висвітлено вплив демократичних і національних процесів на внутрішньоцерковне життя єпархії (проблеми соборноправності та українізації богослужіння).

Досліджено стосунки єпархіального духовенства з українськими національними урядами. Проаналізовано особливості єпархіального життя в умовах установавання більшовицького режиму. Простежено взаємини Катеринославської єпархії з адміністрацією «білого руху».

Ключові слова: Катеринославська єпархія, церква, православне духовенство, Лютнева революція, Тимчасовий уряд, національні українські уряди, українізація, соборноправність, більшовики.

АННОТАЦИЯ

Снида Е. О. Екатеринославская епархия Российской православной церкви в общественно-политических процессах 1917–1920 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепр, 2016.

В диссертации исследовано социально-экономическую, культурно-просветительскую деятельность Екатеринославской епархии Российской православной церкви, ее отношения с различными властями в условиях политической борьбы за власть 1917–1920 годов.

Рассматриваются изменения церковно-территориальной организации и структуры управления Екатеринославской епархии в условиях революционных процессов и гражданской войны. В периоды отсутствия связи с высшим руководством РПЦ проявлялись тенденции к усилению церковной власти правящего архиерея.

Автором определена реакция епархиального духовенства на события Февральской революции 1917 г. и политику Временного правительства России. Доказано, что революционные события воспринимались духовенством епархии как назревшие жизненно-необходимые общественные изменения. Утверждается, что установление власти Временного правительства в России епархиальным руководством приветствовалось, а посредством воззваний и обращений к верующим формировалась общественная позиция приходского духовенства и верующих. В связи с этим созывались внеочередные съезды клира и мирян, где принимались поздравительные телеграммы в адрес руководителей Государственной Думы и Временного правительства.

Выделены и раскрыты основные направления просветительно-миссионерской деятельности духовенства Екатеринославской епархии РПЦ в период 1917–1920 гг. Одним из наиболее важных были: организация учебных курсов для духовенства и верующих, их информирование об общественно-политической обстановке в стране, борьба с усилением сектантства в епархии, мероприятия по искоренению пьянства.

В ходе исследования показано влияние демократических и национальных процессов на внутрицерковную жизнь епархии. Одним из проявлений рефлексии Екатеринославской епархии на Февральскую революцию 1917 г. была актуализация проблем возобновления соборноправности и украинизации церковного богослужения, которые неоднократно поднимались на собраниях клира и мирян. Наиболее активно курс на украинизацию церковного богослужения в Екатеринославской епархии воплощался в жизнь во времена Украинской державы гетмана Павла Скоропадского.

На основе широкой документальной базы изучены отношения епархиального духовенства с украинскими национальными правительствами. Установлено, что в отличие от Украинской Центральной Рады, с которой епархиальные власти не смогли достичь конструктивного диалога, правительство гетмана Павла Скоропадского в церковных вопросах занимало более активную позицию. Православие провозглашалось первенствующей религией в Украинской державе, а

Министерство исповеданий финансово поддерживало как епархиальные органы управления, духовные учебные заведения, так и самих служителей церкви.

В работе изучен сюжет, связанный с участием высшего духовенства Екатеринославской епархии в подготовке и создании Украинской автокефальной православной церкви. Указано, что правящий архиепископ Екатеринославский и Мариупольский Агапит отстаивал позиции канонического провозглашения УАПЦ.

Особое внимание уделяется освещению антирелигиозных мероприятий с приходом большевиков на территории Екатеринославской епархии. Выделены методы антицерковной борьбы большевиков и особенности их применения на практике. Если сначала применялись пропагандистские и запретительные меры, то со временем использовали даже физические расправы.

Утверждается, что церковная политика администрации «белого движения» была направлена на укрепление собственной власти с помощью духовенства епархии. Для этого монастырям и храмам возвращались ранее отобранные земли и имущество. В то же время далеко не все служители церкви Екатеринославской епархии поддерживали идею генерала А. Деникина по восстановлению империи и отказывались сотрудничать, что в ответ нередко вызывало репрессии.

Ключевые слова: Екатеринославская епархия, церковь, православное духовенство, Февральская революция, Временное правительство, национальные украинские правительства, украинизация, соборноправность, большевики.

SUMMARY

Snida Ye. Katerinoslavska Diocese of the Russian Orthodox Church in the socio-political processes in 1917-1920. – Manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Oles Honchar Dnipropetrovs'k National University. – Dnipro, 2016.

In the dissertation the socio-economic, cultural and educational activities of Katerinoslav Diocese of the Russian Orthodox Church and its relations with various authorities in a political power struggle of 1917–1920 is investigation.

Changing church and the territorial organization and management structure Katerinoslavska Diocese in terms of the revolutionary process and civil war is considered. It was found the reaction of the diocesan clergy at the February Revolution in 1917 and the policy of the Provisional Government of Russia. Determined and disclosed the main directions of education and missionary work ROC clergy of Katerinoslavska Diocese period 1917–1920. The influence of democratic and national processes on internal church life of the diocese is highlight's (the problems of catholicity and ukrainization service).

The relationship of the diocesan clergy with national governments is investigation. The feature of diocesan life in the establishment of the Bolshevik regime is analyzed. It traces the relationship Katerinoslavska Diocese of administration «white movement».

Key words: Katerinoslavska Diocese, church, orthodoxy clergy, religious policy, February revolution, Provisional Government, national Ukrainian governments, ukrainization, catholicity, Bolsheviks.

Підписано до друку 2.12.2016. Формат 60x90/16.
Папір офсет. Ризографія. Ум. друк. арк. 0,9.
Обл.-вид. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. №439

Віддруковано в «Поліграфцентрі» ФО-П Кучугурний Ю.М.,
свідоцтво про державну реєстрацію №2 224 000 0000 073863,
м. Дніпро, вул. Воскресенська, 11, 49000,
Тел.: (056) 735-50-08